

Streszczenie

Niniejsza rozprawa została poświęcona położeniu prawnemu muzułmanów w Polsce międzywojennej. Analizie poddano historycznoprawny proces kształtowania położenia tej grupy w dwudziestoleciu międzywojennym, ze szczególnym uwzględnieniem tworzenia i funkcjonowania muzułmańskich organizacji i instytucji wyznaniowych. W pracy zbadano też, w jakim stopniu muzułmanie wykonywali ówczesne uprawnienia szczegółowe wynikające z wolności sumienia i wyznania – tak kolektywnie, jak i indywidualnie.

Praca ta prowadzi czytelnika od zidentyfikowania wiążących norm prawnych obowiązujących w analizowanej dziedzinie u zarania polskiej niepodległości do zbadania stopnia wdrożenia i stosowania ustawy z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej. Ocenie zostaje w niej nadto poddana praktyka stosowania powyższych norm przez władze publiczne w konkretnych sprawach, uwzględniając stosowanie zasad równouprawnienia i autonomii związków wyznaniowych w kontekście muzułmańskich organizacji wyznaniowych oraz wykonywanie wolności sumienia i wyznania przez osoby identyfikujące się z islamem. Celem rozprawy jest określenie i ocena czynników, które wpływały na położenie prawne muzułmanów w Polsce międzywojennej, biorąc pod uwagę tak treść samych norm prawnych, jak i praktykę ich stosowania.

Rozdział pierwszy przedstawia tło historyczne obecności muzułmanów w Wielkim Księstwie Litewskim, Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami. Ponadto dostarcza czytelnikowi niezbędnych danych demograficznych, politycznych i społecznych dotyczących okresu międzywojennego.

Rozdział drugi został poświęcony podstawom prawnym funkcjonowania wyznania muzułmańskiego do czasu wydania ustawy o stosunku Państwa do MZR w RP. W pierwszej kolejności analizie zostały poddane relewantne przepisy ustanowione jeszcze przez państwa zaborcze (Rosję, Prusy i Austrię), ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień ich wiążącego charakteru i odpowiedniego stosowania. W kolejnych fragmentach rozdział skupia się na badaniu prawnomiędzynarodowych i konstytucyjnych ram stosunków państwo–kościół, wolności sumienia i wyznania oraz równouprawnienia w odniesieniu do wyznań religijnych. W tym zakresie ważną rolę odegrał spór między Sądem Najwyższym a Najwyższym Trybunałem Administracyjnym dotyczący bezpośredniego stosowania postanowień Konstytucji marcowej w przedmiocie wolności sumienia i wyznania oraz środki prawne

wykorzystane dla zapewnienia zgodności powszechnie obowiązującego prawa z zasadami konstytucyjnymi poprzez uchylene regulacji o charakterze dyskryminacyjnym. Analizie poddano także skutki owego sporu dla obywateli wyznających islam, ze szczególnym uwzględnieniem – często pozbawionej podstaw prawnych – praktyki administracyjnej.

Realia stosunków między centralnymi i terenowymi władzami państwowymi a instytucjami wyznania muzułmańskiego stanowią temat przewodni trzeciego rozdziału rozprawy. Obejmuje on zagadnienie uznania przez władze muzułmańskich organizacji i ich władz, nadzór administracyjny nad procesem obsady stanowisk w tych organizacjach, podział dotacji państwowych, a także sprawę pieczęci. Rozdział w pierwszej kolejności odnosi się do okresu, w którym nie istniały w Polsce wyższe władze wyznania muzułmańskiego, czyli lat 1918–1926. W związku z tym rozdział analizuje położenie faktycznie niezależnych parafii mahometańskich na Ziemiach Wschodnich, sytuację muzułmańskiej społeczności w Warszawie, a także wysiłki podjęte przez władze państwowe oraz liderów muzułmańskich zmierzające do odtworzenia i obsady wyższych władz wyznania muzułmańskiego dla całego kraju. Te ostatnie zaowocowały faktyczną autokefalią wyznania, wyborem Jakuba Szynekiewicza na Muftiego i utworzeniem Muftiatu w Wilnie. Następnie wywód przechodzi do okresu od wyboru Muftiego do przyjęcia ustawy o stosunku Państwa do MZR w RP, czyli do lat 1926–1936. W tej części analizie zostaje poddany wpływ wyższych władz wyznania muzułmańskiego na ogólne położenie parafii muzułmańskich i na sytuację całej społeczności muzułmańskiej, a także polityczne znaczenie wyznania muzułmańskiego dla władz państwowych, w szczególności na niwie polityki zagranicznej.

Czwarty rozdział został poświęcony pracom nad przygotowaniem ustawy o stosunku Państwa do MZR w RP oraz jej stosowaniu w ostatnich latach przed wybuchem II wojny światowej, czyli okresowi 1936–1939. W pierwszej kolejności zbadano pierwsze (nieudane) próby uregulowania położenia prawnego muzułmanów podjęte w początkach lat dwudziestych. Przeanalizowano także poważny konflikt personalny w środowisku muzułmańskim i ukazano, jak władze państwowe pomogły Muftiemu przemoc wewnętrzną opozycję. Na tym tle szczegółowo przeanalizowano prace nad przygotowaniem ostatecznej treści wspomnianej regulacji i proces legislacyjny. Rozdział ten zawiera wykładnię przepisów ustawy i statutu MZR w RP, zestawiając jej postanowienia z odpowiednimi normami innych, ówczesnych, wyznaniowych ustaw partykularnych. W dalszej części rozdziału skupiono się na stosowaniu badanej regulacji, poświęcając szczególną uwagę temu, jakie kroki podjęto w celu wydania aktów wykonawczych do ustawy i dlaczego proces ten nie został dokończony. Mimo tego zbadano, jak stosowanie badanej regulacji wpłynęło na wewnętrzne sprawy i

codzienne funkcjonowanie Muzułmańskiego Związku Religijnego, włącznie z zastąpieniem parafii muzułmańskich i muzułmańskich stowarzyszeń religijnych przez Muzułmańskie Gminy Wyznaniowe.

Ostatni rozdział został poświęcony analizie realizacji przez muzułmanów w badanym okresie indywidualnych uprawnień wynikających z wolności sumienia i wyznania. Zbadano takie zagadnienia jak: małżeństwo, akta stanu cywilnego, muzułmańskie oddziały wojskowe, duszpasterstwo wojskowe, ubój rytualny zwierząt, dostępność odpowiedniej diety, nauczanie religii w szkołach, przygotowanie nauczycieli i duchownych, prawo do ustanowienia wakufa, posługi religijne dla osób pozbawionych wolności i hospitalizowanych, pochówki i cmentarze muzułmańskie oraz dewocjonalia.

W rozprawie postawiono tezę, że położenie prawne indywidualnych wyznawców islamu na polu wolności sumienia i wyznania było w latach dwudziestych niekorzystne, zwłaszcza w zakresie prawa do konwersji. Było to głównie spowodowane poleganiem na byłych regulacjach rosyjskich, których moc obowiązująca już ówczesnie była wątpliwa, a także uwzględnianiem życzeń kleru katolickiego. Położenie to ulegało stopniowej poprawie i po 1931 r. może być określone jako raczej dobre, co było spowodowane uchynieniem wszystkich dyskryminacyjnych regulacji pochodzących z okresu zaborów oraz zastępowaniem starych norm zaborczych nowymi, polskimi rozwiązaniami przyjętymi w powszechnie obowiązujących przepisach. Pewne niedogodności były nadto spowodowane brakiem wyższych władz wyznania muzułmańskiego do roku 1926, a także ich niewystarczającą wydajnością do roku 1929. Dodatkowo wykonywanie niektórych uprawnień wynikających z wolności sumienia i wyznania było utrudnione z uwagi na niską liczebność społeczności muzułmańskiej w międzywojennej Polsce. Jednakowoż sytuacja muzułmanów służących w wojsku była relatywnie dobra, zwłaszcza w porównaniu z sytuacją żołnierzy żydowskich.

Położenie wyznania muzułmańskiego jako organizacji było jeszcze bardziej skomplikowane. Byłe rosyjskie przepisy były wciąż stosowane w relacjach Państwa z wyznaniem muzułmańskim w zakresie nadzoru administracyjnego w latach 1918–1936. Administracja publiczna chciała traktować je jako obowiązujące, atoli często nie nadawały się one do bezpośredniego stosowania i musiały być stosowane *per analogiam*. Co więcej, administracja unikała wydawania oficjalnej wykładni tych norm. Skutkowało to niepewnością prawną i pozwalało administracji na dokonywanie arbitralnej, dowolnej interpretacji tych regulacji, zwłaszcza jeśli chodzi o wyższe władze wyznania muzułmańskiego. Co ciekawe, byłe rosyjskie przepisy nie były często jednolicie stosowane, ponieważ w wielu przypadkach

urzędnicy uważali je za niezgodne z konstytucją. Był to uzasadniony pogląd, jako że poddawały one wybory kleru muzułmańskiego i funkcjonowanie związku religijnego silnemu nadzorowi ze strony administracji państwowej, która na ich podstawie zyskiwała kontrolę – nieraz bezpośrednią – nad niektórymi zagadnieniami.

Ustawa z 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do MZR w RP nie zmieniła zbyt tej sytuacji, ponieważ Muzułmański Związek Religijny zachował zasadniczą strukturę i sposób działania wywodzące się z byłych przepisów rosyjskich. Co więcej, ustawa uczyniła nadzór administracji państwowej jeszcze bardziej ścisłym. Wszelkie wybory w Związku stały się farsą, ponieważ administracja publiczna miała prawo akceptacji lub odrzucenia kandydatów jeszcze przed ich ogłoszeniem i poddaniem pod głosowanie. Ustawa osłabiła ogólne zebrania członków Muzułmańskich Gmin Wyznaniowych, wzmacniając pozycję Muftiego i czyniąc go jedyną istotną postacią w Związku. Rząd mógł łatwo wpływać na Muftiego i ingerować w wewnętrzne sprawy Związku. Ten był w pełni zależny od dotacji państwowych, nie mając efektywnych gwarancji ich wysokości. W związku z tym uprawniony jest pogląd, że ustawa ta była niezgodna z konstytucyjnymi zasadami autonomii i samorządności kościołów i związków religijnych. Była ona także niezgodna z ustawą konstytucyjną zawierającą statut organiczny Województwa Śląskiego, gdyż naruszała jego autonomię w sprawach wyznaniowych.

Ponieważ Mufti obawiał się utraty pełnej kontroli nad Związkiem po obsadzeniu Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego, jego członkowie przez pewien czas nie zostali wybrani. Wskutek tego ustawa o stosunku Państwa do MZR w RP zaczęła być w pełni stosowana dopiero w 1938 r., natomiast niektóre, planowane przepisy wykonawcze do ustawy nigdy nie zostały wydane.

Generalnie rzecz biorąc, położenie prawne Muzułmańskiego Związku Religijnego w Polsce międzywojennej było zbliżone do położenia prawnego innych związków religijnych o sytuacji prawnej uregulowanej w drodze ustawy partykularnej. Przyjęcie ustawy regulującej położenie prawne muzułmanów czyniło zadość potrzebom polskiej polityki zagranicznej i propagandy, które zamierzały ukazać Polskę jako kraj przyjazny muzułmanom, a dzięki temu zyskać wpływy w zagranicznych społecznościach muzułmańskich. Było to także skutkiem dobrych osobistych relacji między liderami muzułmańskimi, w tym Muftim, z członkami władz państwowych. Niemniej Muzułmański Związek Religijny nie otrzymał gwarancji wysokości finansowania, jakie udało się uzyskać dla niektórych innych kościołów. Inną różnicę stanowił ścisły model nadzoru, który może być jedynie porównany z tym zastosowanym wobec Karaimskiego Związku Religijnego. Jednak ogólne zebrania członków

Muzułmańskich Gmin Wyznaniowych były słabsze nawet od swoich karaimskich odpowiedników, toteż postanowienia dotyczące tych Gmin oraz Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego musiały zostać ostatecznie ukształtowane pod wpływem silnego konfliktu w środowiskach muzułmańskich w czasie przygotowywania regulacji ustawowej, jak również wcześniejszych konfliktów będących udziałem tych zebrań, a angażujących administrację wyznaniową.